

Paigaga seotud ehk väitekiri Siberi eestlastest

Aivar Jürgenson. Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet. Tallinna Pedagoogikaülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 7. Tallinn, 2002. 308 lk.

Aastal 2000 sai Tallinna Pedagoogikaülikooli toimetiste *humaniora*- ehk A-seeria enda kõrvale humanitaarteadlaste väitekirjade sarja. Juba ilmunud sisukatele uurimustele (nt. Mart Kivimäe “Ajaloomõtlemise kolm strateegiat”, 2000) tuleb rõõmustaval kombel jätkuvalt lisa. 9. jaanuaril 2003 kaitses TPÜ kaitsmisnõukogu ees oma doktoriväitekirja “Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet” Ajaloo Instituudi etnoloogiaspektori juhataja Aivar Jürgenson. Nii oponendid kui ka nõukogu liikmed tõstsid esile väitekirja uudsust ning silmapaistvalt kõrget taset. A. Jürgensoni 1996. aastal alanud Siberi-huvi on realiseerunud mahukas uurimuses, mille peamine rõhuasetus on identiteedi territoriaalsetel aspektidel. Teos käsitleb keskeid territooriumiga seotud küsimusi: missugune on Siberi eestlase suhe asukohamaa Siberi ja kunagise lähtemaa Eestiga, mida ta peab oma kodumaaks, milliseks on eri mõjud vorminud Siberi eestlaste eluaset, peatoiduse, kultuuri(kontaktid) jms. Selgemaks saab – kui peaks lugejat huvitama –, miks tuhanded eestlased Siberis edasi elavad ega ole ometi Eestisse (tagasi) tulnud.

Sissejuhatusele järgneb kaks põhipeatükki, mis koosnevad 15 hästi liigendatud alapeatükist. Teoreetilises avapeatükis käsitletakse territoriaalse identiteedi põhimõisteid (nt. ruum, keskkond, kodupaik) ning migratsiooni tähendust ja liike. Need osad juhatavad sisse konkreetsemaid empiirilise materjali alapeatükke tagapool.

Territoriaalsuse puhul pole tegu lihtsalt maa-alaga, vaid paigaseosega – põliselanike, kolonistide, immigrantide vms. teadliku suhtega oma elupaika. Selles valdkonnas on Aivar Jürgenson (edaspidi A. J.) Eestis esimeste vagude ajajaid. Ta lähtub Robert Ardrey tunnustatud seisukohast, et territoriaalsus on õieti üks kaitsemehhanisme, mis peab tagama liigi

ellujäämise. R. Ardrey territoriaalse imperatiivi teesi (vt. nt. tema “The Territorial Imperative”, 1971) on loovalt edasi arendanud teiste seas antropoloogid. Välistamata territoriaalsuse bioloogilist algupära, tõlgendatakse paigaseost kui eksistentsiaalset orientatsiooni turvapiirkonnale, mis pakub kaitset ja tegevust ning moodustab ühe tahu subjekti identiteedist (Ina-Maria Greverus). Teisisõnu tähendab see “oma tuba, oma luba” päris avaras mõttes ning lisab olulise dimensiooni senistele, eeskätt rahvusest või keelest lähtuvatele identiteedikäsitlustele. Juba algusosas käsitledu-viidatu veenab lugejat, et A. J. enesetäiendamise Hamburgis, Münsteris ja Baselis (vt. lk. 306) on head vilja kandnud (kusjuures võõrsilt pärit seemned on leidnud eest kodus hooltsalt haritud pinnase). Tagantjärele vaadates moodustavad loogilise rea ka nii A. J. senised publikatsioonid (nt. “Väljarändamisest kodumaa mõiste taustal”, 2000; “Kirik ja kool Siberi eesti asundustes”, 2000; “Kalade kiiluvees. Eestlased Jaapani mere ääres”, 2001) kui ka tema 1999. aastal korraldatud konverents “Eestlane ja tema maa” ning samanimeline kogumik (Ajaloos Instituudi *Scripta ethnologica* 4, Tallinn, 2000).

Kogu käsitlus on sümpaatselt (üksik)asjalik ning ülevaatlik, omal kohal on definitsioonid, migratsiooni teoreetilised mudelid jms. Tähelepanu juhitakse klassifitseeriva funktsiooniga kohanimele (lk. 29, 118–123), olulised märksõnad on *kodumaa* ja *isamaa*, nende foonil saksa *Heimat* ja vene *rodina*. Sümbboolsel kombel defineerib A.J. *rodina*-sõna militaarse teatmeteose kaudu, pole ju emake Venemaa mingi püsikindel maa-ala, vaid selle piiridesse kokku vallutatud territoorium (vrd. Venemaad nt. aastail 988, 1478, 1552, 1721 või 1860). Siberi eestlastega seoses ootaks kärsitum lugeja Venemaa kolonisatsiooni näiteid ehk juba migratsiooni juures, nt. vallutatud alade kinnistamisest emamaa külge, võitjarahva keeles kehtestatud (koha)nimedest, küla-kruntide planeerimisest enne hästi läbimõeldud ümberasustamisi, aga tagamal saab sellistest juhtumest lugeda.

Väljarännu eeldusi ja sihte on teatavasti ühe kodumaa jätmise ja uue kodumaa loomine sihtkohas, uue territooriumi asustamine. Nendel protsessidel on omad kindlad põhjused (tõuke- ja tõmbejõud), väljarännule eelneb harilikult sisemigratsioon (nt. maalt linna), võõrsilt otsitakse kodumaastikku, esimesed väljarändajad peavad olema need “kõige-

kõige” (kõige hakkajamad, söakamad, tegusamad jne.). Torkab silma, et väljasaatmist ja väljarändamist käsitleb A. J. koos, ühise üldpealkirja all, olgugi tegu erinevate asjadega (alates minekust kuni kohastumiseni uues elukohas). Kliimatingimuste ja keskkonnaga kohanemise kõrval on käsitletud ka kultuurilist kohastumist (akulturatsioon), suhteid ja vastuolusid rahvuslikul pinnal (etnitsiteet) ning klassikalist kolme generatsiooni assimilatsiooni teooriat. Lisatagu, et alates 1950. aastaist on see teema pärvinud tähelepanu sotsioloogivistikas keelelt teisele ülemineku kirjeldamisel (nt. Einar Haugen'i käsitletud Ameerika norralastest), mida 1990-ndail on konkreetselt uurinud John Berry ühiskonnast teise ülemineku võimaluste nelikjaotus (separatsioon, marginalisatsioon, assimilatsioon või integratsioon).

Siberi eestlaste asustuslugu on A. J. käsitletud tõsise ajaloolasena, rõõmustades asjahuvilisi uute andmetega eestlaste kohta Siberis (lk. 71–74). Enne eesti väljarändajaid sattus sinna teatavasti väljasaadetuid, ent ilmselt märksa varem, kui seni teatud – mitte 18. sajandi lõpul, vaid 17. sajandi algul. Nii on näiteks 1607. aastal saadetud Siberisse Rootsi riigi alam, *nemtšin* Indrik Ustav, kasakatena on Tobolskis teeninud Ants Jakovlev (1624) ja Matjuška Vaga (1628). Isegi kui need mõned “saksa” nimed üldpilti muuta ei pruugi – püsivamad jäljed ilmuvad Siberisse ju ikkagi eesti külade ja kogudustega 19. sajandil –, lisavad need väärtuslikud andmed ajaloopildile sügavustäpsust ning tunnetusvärvi. Mäletatavasti arvati Jaan Pennari, Tõnu Parmingu ja P. Peter Rebase ülevaates “The Estonians in America 1627–1975”, et Delaware’i jõe äärde 1627. aastal rajatud rootsi koloonias New Sweden võis olla ka eestlasi (nt. 1654 mainitud Tallinnast pärit trummar Johan Schalbrick). A. J. nimeviited viivad ka eestlaste ja Siberi seose tagasi Rootsi aega, kuid A. J. andmed on (võrreldes võimalike Ameerikasse jõudnud eestlastega) veidi varasemad ja isegi tõenäolisemad. Need mõned “saksa” nimed Venemaal ja Siberis on aga järjekordne vihje, kui otseselt oli eesti meestel nii 17. sajandil kui ka hiljem, Põhjasõja aegu Rootsi armeeaga pistmist. Kui vaid kõik tollased nimed päritoluga kohakuti saadaks ning materjalid sobiva traktaadi kujul trükkis saadetaks!

Et mainitud leheküljed tuletavad meelde primaarsete ja sekundaarsete allikate küsimust, võib A. J. tööst leida kaudse vastuse sel-

lelegi. On päris ilmne, et Venemaa eestlaste (kolooniate *resp.* külade) ajalugu ei ole veel nii põhjalikult läbi kirjutatud, et saadaks läbi ajada pelgalt ülevaatekirjanduse najal, ilma algallikatega konsulteerimata või lisa otsimata. Kuni Eesti (pluss Riia) rikkalikke arhiivimaterjale pole viimaks hakatud ette võtma väljasaatmist ja väljarändamist käsitlevate eriuuringute kaupa, tuleb seda hoolikamalt analüüsida varasemat kirjasõna. Seetõttu on eriti oluline, et omaegse ajakirjanduse veergudelt – ühtekokku 32 eri ajalehe nime, vt. lk. 275 – jõuab A. J. raamatu kaudu hulk lisainfot teaduslikku käibesse, näiteks seoses asundustega (lk. 87–88), Siberi-pildiga (lk. 105–106), soolise koosseisuga (lk. 185–191) või ajalise-kultuurilise keskkonnaga (lk. 201–233). Kahtlemata tuleb primaarsete allikate hulka lugeda ka A. J. arvukad keelejuhid. Et A. J. oskab materjalist lugu pidada ega raatsi kogutut naljalt kõrvale jätta, on ta looduseskeskkonna kõrval leidnud olulisi kodupaiga sümboleid ka sotsiaalsest ning ajaloolis-kultuurilisest keskkonnast, kirjeldanud Siberi eestlaste perekonda, külaühiskonda, rahvakultuuri ja toite, suhteid naaberrahvastega, iseloomustanud eestlaste keelekasutust ja -suhteid, haridus- ning kirikuelu. Ega olegi väliseestlasi nii kompaktselt ja põhjalikult seni käsitletud.

Väitekirja jaoks on 308 lehekülge pigem palju kui optimaalne. Kohati tundub, et autor oleks kirjatööd meeleldi jatkanud, ent punkt tuli vastu ja tähtaeg seisis teele ette. Aga lugejad saavad ise edasi mõelda ning järeldusi teha, kas ja kui oma/võõras paistab Siberi eestlaste kultuur Eestimaa eestlastele (lk. 13), kuivõrd võrreldavad nähtused võiksid olla hulkurlus ning väljarändamine (lk. 76), kas eesti rahvuslaste sõnavõtted tegid väljarändajatele ülekohut (lk. 87), miks said võitleva ateismi tingimustes kannatada eestlaste kalendritähtpäevad (lk. 201–206) jne. Kodupaiga piire kirjeldav osa (lk. 252–259) tõi näiteks allakirjutatule meelde ühe ammu jutuajamise Läti-Pulani külas 1983. aastal. Naabrusest, eestlaste Viru-Pulanist, jääb see küla 3 km kaugusele ning me leidsime sealt eesti keelt kõneleva läti vanamemme. Kui memm kuulis, et oleme Eestist, mitte Pulanist, küsis ta meilt, kas Lätimaa on Eestimaaast niisama kaugel, kui Siberis jääb läti küla eesti külast. Vastasime, et nad on teineteisele veelgi lähemal, päris kõrvuti kohe.

Kui A. J. raamatust küsitavusi otsida, siis vast mõningaid ju leiakski. Näiteks nimetus

idaeestlane (lk. 13), mis peaks hõlmama siiski Ida-Eesti elanikke, mitte kaugele idakaarde väljarännanud. Historiograafias mainitud Viktor Maamäe raamatu “Eesti vähemusrahvus NSV Liidus” 1980. aasta trüki kõrval (lk. 15) on nimetatama 1977. a. esimene ja 1990. a. kolmas trükk. Võhikule võib jääda mulje, et Mikk Titma tutvustas 1977. aastal teost, mis ilmus alles kolm aastat hiljem. Oma 150 Siberi eestlasest keelejuhti on A. J. jaganud kolme rühma (lk. 23): kuni 1935. aastani on sündinud 90, aastail 1935–1950 on sündinud 40 ja pärast 1950. aastat 20 inimest. Pole piisavalt selge, miks on nad nii jagatud, kas oli rühmitamise aluseks inimeste vanus või kujunes skaala keskmeks miskipärast just 1935. aasta. Seni on sotsiolingvistikas (Viikberg, 1989) ja rändeuuringuis (Hill Kulu, 1996) jagatud keelejuhid põlvkondadeks 20-aastaste vahedega (nt. 1911–1930, 1931–1950, 1951–1970). Mitmes peatükis on toodud näiteid eri rahvaste harjumustest ja tavadest, saame teada, et itaallase kodutunne lõpeb ukselävel (lk. 34). Paraku jääb teadmata, kui kaugele oma välisusest kannab solgi venelane, kuhu viib selle eestlane või Siberi eestlane. Vähemalt kirjandusloendis võinuks olla mainitud Aavo Valmise brošüür eestlaste koolielust Venemaal (1997), oleks tasunud lähemalt tutvuda ka Pauline Paju mälestustega Ülem-Suetukist (tallel ERM-i kogudes) ja pastor Johannes Granö Siberi-raamatuga (1885). *Errata*-rubriiki kuuluvad niisugused juhtumid, kus Euroopa paikneb Venemaast idas (lk. 21), et 2000. aastal täitis Ülem-Suetukil 150 aasta asemel 100 (lk. 204) või et Peterburi Jaani kogudust on teoses nimetatud Johannese-nimeliseks (lk. 225). Kodus valmistatud viina, st. puskari kohta tarvitatud väljend *ebakainestav jook* (lk. 219) mõjub vähemalt ootamatuna, *imago* oleks aga kindlasti soovitatavam sõnakuju kui *imidž* (lk. 158 jm.).

A. J. uurimus toob kujukalt esile sellegi, kui suhteline võib olla inimelu ja -tegevus ning kuivõrd seotud oma ajaga. 19. sajandil kohastumist soosinud, pluss-märgilised faktorid – põlisus, pikaajaline seotus territooriumiga, ettevõtlikkus, töökus jms. – pöördusid ju hiljem nõukogude võimu tingimustes eluohtlikult negatiivseks. Ka 1930. aastate repressioone kritiseerides ei saa unustada, et nende taga polnud üksikpervedid (olgu ninamehe nimeks Stalin, Ježov või Jagoda), vaid nõukogude võim kui kuritegelik süsteem. Ei varja raamat postkolonialismist rääkides sedagi, et kolonia-

lism pole Siberis veel sugugi lõppenud.

Mis aga lugejasse puutub, siis tasuks silmas pidada, et informatsioon võib olla “kolo-reeritud” keelejuhtide eneste arusaamast, teadmistest või lihtsalt suhtumisest. Kui kellegi mees oli austerlane (lk. 176), siis viitab see mehe päritolule kunagisest Austria-Ungari keisririigist, mitte rahvusele. Siberi eestlaste seisukohti resümeerivad lõigud ei pruugi väljendada autori seisukohta (*à la* venelase-stereotüüp on enamasti negatiivne, lätlased ei ole nii töökad kui eestlased, minu vanaisa saadeti ilma süüta Siberi tühja). Oma koha- või perekonnanimesid kommenteerides on ka Siberis kasutatud võtet, mida teadlased nimetavad rahvaetümoloogiaks. Näiteks on eestlaste Ülem-Bulanka küla Ida-Siberis saanud oma nime Bulanka jõe järgi. Et eestlase suu ütleb Bulanka asemel Pulan, siis on elanike meelest tulnud see nimi sõnast “puulaan” (lk. 118, 121). Vladivostoki lähistel Liivikülas on ühe merelahe sopi hiinakeelsest Kuši-nimest saanud venelastel omakeelne – ja ühtlasi arusaadav – *buhta Kuvšin* ning eestlastel *Kuusi puht*, mis arvatakse kuuskede järgi tulnuvat (lk. 119). Ütlemata tore, et Aivar Jürgenson on rikkaliku ajaloolise faktoloogia kõrval talletanud ka põnevaid pärimusi, arvamusi ning muhedat rahvaetümoloogilist fantaasiat.

Jüri Viikberg